

महाराष्ट्रीयन वारी – दिंडी

मंगला गजानन वानखडे

सारांशः सात शतकापेक्षाही अधिक काळ चाललेली पंढरीची वारी हा महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रातला एक चमत्कार आहे.

ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या चार संतश्रेष्ठानी भागवतधर्म मंदिरांची म्हणजेच वारकरी संप्रदायाची रचना केली तोच मुळी विश्वकल्याणाची सुत्रे केंद्रस्थानी ठेवूनच एका बाजूनेच भेदाभेद अमंगळ मानल्याने आलेली सर्व समावेशकता हे वारकरी संप्रदायाचे लक्षणिय वैशिष्ट्य आहे.

प्रस्तावना :

श्री ज्ञानदेवांनी वारकरी संप्रदायांचा तात्विक दाया घेतला, नामदेवांनी त्यांचा विस्तार केला. एकनाथानी भागवतधर्म मंदिराला भक्कम आधार दिला आणि तुकाराम महाराज हे भागवतधर्माचे कळस ठरले असे वारकरी संप्रदायाच्या कार्याबद्दल वर्णन संत बहिणाबाईंच्या अभंगात आढळते.

ज्ञानेश्वरांच्या वेळी महाराष्ट्रात स्वराज्य होते पण नंतरच्या अडीचशे वर्षांत मुसलमानी सत्तेच्या दुष्टचक्रात महाराष्ट्र सापडला होता. हिंदूधर्म व संस्कृतीला दैन्यवस्था प्राप्त झाली होती. एकनाथांच्या काळात या परिस्थितीचा कडवटपणा कमी होऊन धार्मिक पुनरुज्जीवनाला वाव मिळाला तरीही संत एकनाथांनी बिकट परिस्थितीत वारकरी संप्रदायाच्या पुनरुज्जीवनाचे कार्य उत्साहाने व यशस्वीरीतीने पुढे नेले वारकरी संप्रदायाने संस्कृती संवर्धनाची कामगिरी केली आहे. ही कामगिरी मोठी गुणली पाहिजे. शुद्धाचराला महत्त्व असलेल्या या संप्रदायाद्वारे संतमंडळीनी नितीमत्ता राखली आणि ती वाढीसही लावली? भक्तिच्या अधिष्ठानावर उभ्या असलेल्या या संप्रदायाने बहुजन समाजाला परमेश्वरप्राप्तीचा सुटसुटीत मार्ग दाखवून दिला.

वारकरी शब्दाचा अर्थ येरझारो करणारा असा होतो. तो कोणत्याही देवतेची वारी करणा-याला लावता येईल. पण वेदान्त म्हटला की, असे शंकराचार्यांचे अद्वैत समजले जाते तसेच नुसते वारकरी पंथ म्हटला तर लोक पंढरपुराचाच वारकरी पंथ असा अर्थ घेतात. याचे प्रमुख कारण असे की, आपल्या पारंपरिक साधनेत इष्ट देवतेच्या वारीला जितके महत्त्व या पंथाने दिलेले आहे तितके इतर उपासना पंथांना दिलेले नाही. वारकरी होणे याचा अर्थ पंढरपुरला आषाढ शुद्ध एकादशीस व कार्तिक शुद्ध एकादशीस दर्शनास जाण्याचा नियम करणे होय. या पंथाला माळकरी पंथ असे म्हणतात. बहुतेक धर्म पंथांच्या साधनेत माळला महत्त्व आहे. परंतु वारकरी पंथ सोडून इतर तिचा स्मरणी म्हणून उपयोग केला जातो.

वारकरी पंथास स्मरणी म्हणून उपयोगाशिवाय ती गळ्यात घातल्याविना वारकरी होता येत नाही. एकदा माळ घातल्यावर ती घालणा-याच्या बरोबरच जाणार म्हणजे आयुष्याच्या अखेरपर्यंत कुटूंबातील एखादी व्यक्ती वारकरी असतांना ती गेल्यावर घराण्यातील वारी परंपरा अखंडतेने चालू राहत असे बरेचदा पाहावयास मिळते.

वारी बदल आपण पाहू या

पंढरीक्षेत्राचे क्षेत्र म्हणून जे महत्त्व आहे ते तेथील विठ्ठल देवतामुळेच आहे. हे वेगळे सांगायची गरज नाही. या दैवताला तेथे प्रतिष्ठीत करण्याचे श्रेय भक्त पुंडलीकाचे. विठ्ठल व मुळीच कृष्णच पुंडलीकाच्या भक्तीवर प्रसन्न होऊन तो त्याचा शोध घेत घेत पंढरीला पोहोचला व पुंडलीकाच्या आग्रहावरून तेथे राहिला.

वारी म्हणजे वारक-यांनी प्रत्येक महिन्याच्या शुद्ध एकादशीस टाळमृदगांच्या घोशात हरिनामाचा गजर, अभंगाचे गायन करीत नाच, खेळ खेळत पंढरीत दाखल होणे. वारका-यांच्या या समुदायाला दिंडी असे म्हणतात.

त्यातून वारकरी संप्रदायाच्या भक्तिची सामुदायिक व जीवनाभिमुखता अधोरेखित होते वारी हे आपण इहलोकी जन्म घेऊन विठ्ठलाचे भक्त झाल्याचे सेलेब्रेशन आहे. उत्सव आहे. तो साजरा करायचा असतो.

विठ्ठल हे दैवत आणि वारी आचारधर्म या रूपाने वारकरी संप्रदाय ज्ञानेश्वर, नामदेवांच्या आधीपासून अस्तित्वात असला तरी, तोपर्यंत तो एक प्रकारचा लोकधर्मच मानला जाई. त्याला तात्विक अधिष्ठान द्यायचे काम ज्ञानेश्वरांचे. हे काम त्यांनी ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या माध्यमातून केले. ज्ञानेश्वरीमुळे वारकरी संप्रदायाला धर्म म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. संप्रदायाचे दैवत विठ्ठल म्हणजे कृष्णाचेच रूप असल्यामुळे कृष्णाचा ग्रंथ जो गीता तो विठ्ठलाचाही ग्रंथ झाला. पण तो संस्कृतमध्ये असल्यामुळे त्याचे मराठी रुपांतर ज्ञानेश्वरीला

स्वीकृती. हा वारक-यांचा अधिष्ठान ग्रंथ राहिला आहे.

संत तुकारामांनी पांडुरंगबरोबर पंढरीच्या वारीची श्रेष्ठता सांगितली आहे.

होय होय वारकरी । पाहे पाहे रे पंढरी ।
काय करावी साधने । फळ अवघेचि तेणे ।
अभिमान मुरे । कोड अवघेचि पुरे, ।
तुका म्हणे डोळा । विणे बैसला सावळा ।

पंढरपुरची वारी केल्यावर अभिमान गळून पडतो. अभिमान उरत नाही असेही संत तुकारामांनी या अभंगात सांगितली आहे.

विठ्ठलभक्तिचा अनुभव अंतकरणापूर्वक घ्यावा असा विचार संत तुकारामांच्या अभंगात वारी वर्णनात टायी टायी भरला आहे.

खेळ मांडियेला वाळवंटी घाई, नाचती वैश्रणव भाई रे
क्रोध अभिमान मेला पावटणी, एकाएका लागतील पायी रे

या अभंगात वारीचे दृश्य नजरेसमोर उभे राहते.

या अभंगात वारीचे दृश्य नजरेसमोर उभे राहते. गोपीचंदनाचा टिळा लावलेले गळ्यात तुळसीमुळा घातलेले वारकरी आनंदाने नाचत, बागडत पंढरपुरला निघाले आहेत. टाळमृदुंगाच्या नादात श्री विठ्ठलाचा नामघोश आसमंतात गर्जत आहे. भक्तिच्या मार्गावरील ही सोपी पायवाट असल्याचे संत तुकाराम महाराजांनी सांगितले आहे. ज्ञान भक्ती आणि कर्म या तिन्हींचा समन्वय करून सुज्ञापासून अज्ञातापर्यंत सर्वांना सुलभतेने भगवंताची प्राप्ती करून देणारी व ज्याच्या मार्गात योगादी कोणतीही दुर्गमता नाही असा वैदिक धर्मात दर्शन साधनामार्ग म्हणजे वारकरी संप्रदाय किंवा भागवत धर्म होय.

वारक-यांची देवता, विठ्ठल किंवा पांडुरंग, विठ्ठल हे विष्णुचे एक रूप मानले जाते. उपास्यदेवता विष्णू असल्यामुळे

आम्ही विष्णुदास वैश्रणवाचा धर्म भेदाभेद श्रम अमंल ।।

असा समत्वसृष्टीवर आधारित वारकरी पंथ वैष्णवधर्मच नजरेसमोर येतो व या संप्रदायास पूज्य असलेली देवता समत्वाची, समन्वयाची प्रतिके आहे. विठ्ठलमूर्ती हरिहरैक्याचे प्रतीक असल्याने शैव-वैष्णव समन्वयाचे चित्र. महाराष्ट्रात पहावयास मिळते, शैव वैष्णवांचे इथे इतर प्रांतासारखे झगडे नाहीत. ज्ञानदेव, नामदेवापासून चोखामेळयापर्यंत सर्वांची अंतःकरणे प्रीतीच्या प्रकाशाने उजळलेली आहेत. विश्वबंधुता समता आणि प्रीती या तीन तत्वांतून वारक-यांचे भावजीवन समृद्ध होण्यास विठ्ठलाची मूर्ती प्रेरणादायी ठरली आहे.

राम कृष्ण हरी या संप्रदायाचा मंत्रराज या मंत्राचा महिमा तारकमंत्र म्हणून आहे. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ यांनी रामकृष्णहरी मंत्राचा महिमा अभंगातून वर्णन केला आहे. तुळशीमाळ ही विठ्ठलास प्रिय म्हणून सर्व वारकरी गळ्यात धारण करतात या पध्दतीवरून या संप्रदायास माळकरी म्हणतात. ही माळ घातल्यावर सत्य बोलून, पर स्त्रीला रुक्मिणी मातेसमान मानणे, हिंसा न करणे, आषाढी वा कार्तिक एकादशीस पंढरीची वारी करणे एकाशी व्रत स्वीकारणे, रोज 108 वेळा रामकृष्णहरी मंत्र जपणे या नियमांचे पालन करावे लागते.

गोपीचंदनाच्या गंधाची मुद्रा धारण करणे किंवा कपाळाला बुक्का लावणे ही या संप्रदायाची खूण समजली जाते. उराउरी भेटणे हे वारकरी संप्रदायातील वैशिष्ट्य समत्व भावनेचे प्रतीक आहे. वारकरी संप्रदायात भजन नामस्मरण याप्रमाणे सत्संगासाठी महत्त्व दिले असून संताचा संग तो सत्संग असे मानले जाते. या सत्संगाचा पुरस्कार वारकरी संप्रदायाने केला असून आहार, विहारात मांसभक्षण, मदिरापान वर्ज्य मानले आहे. सत्य, अहिंसा सेवा त्याग, दया, क्षमा, शांती व नैतिकता यावर आधारित वारकरी संप्रदाय ज्ञानोत्तर भक्तीचा सोपा मार्ग असून सर्वांना सामावून घेणारा आहे. पंढरपूर वारी, एकादशी व्रत व विठोबाचे व्रत कर्मकांडाची आवश्यकता नाही असे संत तुकाराम महाराज सांगतात.

हीच व्हावी माझी आस जन्मोजन्मी तुझा दास
पंढरीची वारकरी वारी चुको ने दी हरि
विद्वल आमुचे जीवन आगम निगमाचे स्थान

या अभंगात आणि नाम घेता उठाउठी होय. संसाराची तुटी या अभंगातही विद्वल नामस्मरण स्पष्ट केले आहे.

वैदीकांना प्रमाणभूत असलेले वेद उपनिषदे भगवद्गीता, भागवत, ब्रम्हसुत्रे इत्यादि संस्कृत ग्रंथाविषयी वारक-यांच्या मनात पूज्यभाव आहेच परंतु ज्ञानेश्वरी एकनाथी भागवत आणि तुकारामाची गाथ या तीन ग्रंथाला या पंथात प्रस्थान त्रयीचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या व्यतिरिक्त अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी, नामदेवांची गाथा, निवृत्ती ज्ञानदेवापासून निळोबाराया पर्यंतच्या संतांच्या अभंगरचना इत्यादी वाङ्मय वारक-यांना पूज्यस्थानी आहे. संप्रदायातील थोर व्यक्तित्वाच्या वास्तव्यामुळे अथवा जन्मामुळे त्या त्या ठिकाणी तीर्थक्षेत्राचे महात्म्य प्राप्त होत असते. पुंडलिक वास्तव्यामुळे व पुंडलिकाने पांडुरंगास पंढरपूरला आणल्यामुळे पंढरपूर हे वारक-यांचे प्रमुख तीर्थ क्षेत्र झाले आहे.

सूख पंढरीशी आले पुंडलिके साठविले

असे तुकारामांनी वारक-यांना या आद्यक्षेत्राचे वर्णन केले आहे. वारकरी पंथ भेदाभेद मानीत नाही.

मानवता धर्माची शिकवण देणारा पंथ वारकरी संप्रदायाचा निर्देश करता येईल. विश्व कल्याणाची भूमिका, वारकरी संप्रदायाला पायाभूत असल्यामुळे हा संप्रदाय समाज मनावर प्रभाव गाजवू शकला. हे स्पष्टच आहे आणि म्हणूनच वारकरी संप्रदायासाठी आचारधर्म म्हणूनच वारकरी संप्रदायासाठी आचारधर्म देखील ही विश्वकल्याणाची भूमिका त्यांच्या मनात राहिल. हे पाहण्याची दक्षता घेतो. येथेच वारकरी संप्रदाय इतर धर्म संप्रदाय आगळावेगळा आणि लक्षणीय ठरतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

वाचक विशेष – डॉ. अरविंद नेरकर
इतिहास वारीचा – डॉ. सदानंद मोरे